

EXPRESSZIV HANGVÁLTOZÁS.*

Sa voix sonnait comme une musique. On n'aurait pu deviner si Dieu parlait en lui ou s'il se défendait simplement d'une démarche inconsidérée.

Ed. Estaunié, L'Empreinte, 1896, VI.

Az alább megvizsgálandó nyelvi jelenségek a beszéd konvencionális-meglévő hangalakját módosítják oly irányban, hogy a megváltozott akusztika tükrözője legyen a beszélő karakterének, állapotának vagy pedig egészen új jelentést szuggeráljon.

Mindenekelőtt arra utalhatunk, hogy a beszélő hangja — függetlenül az egyéni hangsúlytól és az egyéni melódiától — önmagában, akusztikai-fiziológiai megalkotottságában is teljesen individuális valami. A beszéd primár hangja, hangképzési modora, színeződése, csengése: kifejezi magát a beszélőt. HOMEROS mondja egyik hősről, hogy liliomszerű hangja van (*ὄψ λειριόεσσα*) „Hadd halljam a te szódat; mert a te szód gyönyörűséges“ — szól az Énekek éneke (2, 14). Ráismerünk hangjáról a beszélőre, vagy legalább is meg tudjuk ítélni, hogy férfi, nő vagy gyermek beszél-e, fiatal-e vagy öreg, falusias-e vagy előkelő társadalmi körből való. Valakit csak látásból ismerünk; ruhája után nem tudjuk hova sorolni, de egyszer megszólal előttünk és rögtön tisztában vagyunk — a hangja után — foglalkozásával, szociális helyzetével. A hangot el lehet változtatni: ez már tudatos, expresszív hangváltoztatás. A beszélő a nyelv legrprimitivebb akusztikai eszközét, a primár hangjellegét módosítja, abból a célból, hogy megtéve a hallgatót; hogy a maga személye helyébe egy más — ismert, vagy nem is létező — személyt csempésszen...

Elváltoztatja a hangot az érzelem. Amit a melódiáról mondhatni, ugyanaz áll az egyszerű hangra is: minden érzelmi rezdülésnek más melódia és más artikuláció felel meg. Hogy csak a közkeletű színeit idézzük a végtelen-árnyalatú skálának: van „megilletődött“, „örvendező“, „tragikus“ hang. Arra vonatkozólag, hogy mi mindent tud kifejezni a hang és a beszédmodor, tanulságos megnézni a modern írók színpadi

* Mutatvány a szerző nagyobb tanulmányából, amely a Szegedi Egyetem Barátai Egyesületének ACTA-sorozatában jelenik meg.

utasításait. SHAKESPEARE, RACINE még a színészre bízták az érzelmi modulációk kifejezését, a mai író pontosan előírja, milyen legyen a színész beszéde és játéka. Ime néhány utasítás SZOMORY Dezső Nagyasszony c. darabjából (1910), amelyet egyébként „zengő tumultus“nak nevez a szerző: „enyelgőn“, „abszorbeálva“ (?), „gálánsan“, „bosszúsan“, „rejtett gúnnyal“, „repesve“, „szemrehányólag“, „effuzióval“, „idegeskedéssel“, „egyszerűen és kérlelőn“, „szeliden“, „könnyedséggel“, „fájdalmasan“, „mély kérleléssel“, „gyöngéden“, „kétségbesetten“, „szórakozottan“, „rejtett fölindulással“, „unottan“, „hálás boldogsággal“, „olvasva“, „félénken“, „bosszúsan, de gyöngéden“, „meghatva“, „tartózkodással“, „elérzékenyülve és szemrehányólag“, „bánatosan“, „belehevülve“, „nagyon kedvesen“, „megdöbbenve“ stb. Az érzelmeknek és beszéd-modulációknak ilyen gazdag hangszereléssel játszik az író... Legkirívóbban mutatkozik az expresszív ejtésmodor a komikus előadóknál, ahol sokszor egészen groteszk hangokat hallunk, selypítő, pösze, bohócos beszédet, amely irreálitásával formai komikumot kelt vagy pedig utánóz és túlozva figurázza az életet.

A hangszínen tehát ösztönszerűleg kifejezésre jut a belső tartalom, amit megérez a hallgató is mielőtt még értelme, föl-fogná a beszéd jelentését. Megérezzük azt is, ha a beszélő közömbös tartalmú mondatokat mond az elfojtott megindultság hangján. Vagy ha érzelmet színlel a mondataiban, de a hangjának hidegsége elárulja, hogy hazudik.

Mindezek azonban olyan imponderábilék, hogy a nyelvtörténet nehezen férközhetik hozzá. Nehezen még a jelenben is, a multa vonatkoztatva pedig alig áll valami rendelkezésre, mert az írás elégtelen eszköz a fonéma megrögzítésére. Amióta grammofoonlemezek örökítik meg a beszédet, a jövő nyelvtörténész számára ebben az irányban is fog megfelelő anyag rendelkezésre állani.

Könnyen konstatálható, mert a beszéd egész akusztikai-fiziológiai karakterét megváltoztatja, a befelé-léggő ejtés, amely eredetileg szintén emocionális okokra vezethető vissza (ijedtség, hirtelen meglepődés, csodálkozás). Kulturnyelvekben kivételes az inspirációs artikuláció, vannak azonban primitív nyelvek, ahol a normális beszéd elemei közé tartozik és fonológiai értékkel bír.

Az inspirációs ejtés lehetőségei mindenesetre limitálva

vannak. Nyilvánvaló, hogy nem lehet befelé ejteni egy olyan szót, mint *törvényjavaslat*. A szó jelentése és fiziológiai alkotottsága ellenemondana a kivételes artikulációnak. Ellenben az interjekciók ejthetők ilyen módon: *hü! fff!* „fínom!”, „nagyszerű!”, *hja!* A németben: *ja! sz! f!* A franciában *f!* az ingyenc megelégedettségét fejezi ki inspirációs formában. Az *oui* és *non* beléggzéssel ejtése szintén lehetséges. Ez az egy eset is mutatja, hogy az érzelem ösztönszerűleg módosítja a beszéd fonetikáját, a fonológiai lehetőségeken belül.

Van még egy különleges módja az ejtésnek: a *csettentő* hangok (*claquements*), amelyeket lélekzetvétel teljes kikapcsolásával képzünk. Ilyen hangok nagyszámmal szerepelnek a hottentotta és zulukaffer nyelvekben. Lovakat biztató csettintő hangok az európai nyelvekben is vannak, a magyarban is. Az olasz közbeszéd a sajnálkozó tagadást csettentő indulatszóval fejezi ki (*ccc!*). A francia és a magyar: *t!*-vel a csodálkozást. Egyes primitív nyelvekben közönséges szerepük van ezeknek a hangoknak, amik a kulturnyelvekben igen ritkák és „expresszív” jellegűek.

Vannak az expresszív ejtésnek olyan esetei is, amelyek nemcsak a hangképzést módosítják, hanem valóságos hangváltozást idéznek elő. Ezek a hangváltozások occasionalisak, de kiindulásai lehetnek egy későbbi szabályos vagy analogiás hangváltozásnak: ez a kérdés bővebb vizsgálatot igényelne.

a) Quantitatív hangváltoztatás.

Ne szegjük meg szabad szárnyait a' Geniének, mert így ampullata monotoniára kárhoztatjuk a' nyelvet, 's mi szebb, a' czinke-vinczegése e vagy a' fülemile zengzet? a' füztilinkó s bodzafurulya é vagy a' bájos hárántsip 's kesergő oboj, a monochordon é, vagy a minden bájzengzetek 's harmoniák' symplegmája a' mindenféle változatu fortepiano?

Helmecci Mihály, 1816.

A körülményes, szószaporító beszédmodor nagyobb érzelmi nyomatékot vagy jelentőséget ad a beszédnek. Az udvarias és a körmönfont vagy nagyképű beszéd szereti a hosszú kacskaringókat. Ennek magyarázata nemcsak az, hogy a beszéd nyújtásával az értelem is sokágba csavarodik, hanem

az is, hogy a beszéd akusztikai anyaga, hatóereje, materiális szuggesztivitása megnövekedik, ami elősegíti a beszélő céljait.

R. PRIKKEL Marián egész sorát idézi a „kontár szókitoldásoknak“. Ezek a nyújtott szóalakok értelmetlenül terjengenek: épen azért „expresszívek“, mert értelmetlenek. Érthető, hogy nem a névszók, vagy az igék köréből valók, hanem adverbiumok és kötőszók, mert ezeknek a viszonyzóknak nincs konkrét, képszerű jelentésük, ami megkötné a formát: *korán'omse, meg'ntésten, meginllen, mihentségtelen* (= mihelyt), *valaminségesen, mikéntségesképen*. Hasonló eset tapasztalható az ikerszavak cifrázatainál: *cseppedöscsepp, csupadoncsupa, köröndeskörül*. Ezekben az esetekben a toldalék valami reminiszcenciával mégis bír: képzőkre, szófoszlányokra emlékeztet. De testesedhetik a szó — urhatnám, perszóniás beszédben — egyszerű szuffixummal is, amely csak öblösíti a hangalakot, jelentésre való emlékeztetés nélkül: *forint, rubint, márt*.

A rövid szók ügylátszik könnyebben kimennek a használatból. Ez a véleménye BALLY-nak is, aki a *mont* szót említi, amely inkább a nevekben izolálódott (*Mont-Blanc*), míg a közhasználatban a *montagne* foglalta el a helyét. Említhetjük még a latin nyelv számos egytagú szavát, amely a franciában nem maradt fenn, vagy csak összetételben (*dare* helyeit *donare, rendre; iam > déja, jamais; tam*). A magyar év elavult az *esztendő* mellett és csak a nyelvújítók hozták ismét divatba, de a nép ma sem használja. Folyóiratcímül választható az *Esztendő*, a rövidebb forma erre kevésbé alkalmas.

Ügylátszik emfázisban, affektív nyelvben hosszabbodnak a szavak. Teljes félreértése volna a nyelv szellemének azt hinni, hogy a beszélő energia-megtakarításra törekszik. Épen ellenkezőleg: ahol csak lehet pazarolja az energiát, hogy minél több expresszivitást adjon a beszédnek. A francia *chic* mellett a dicsérő meglepődés kifejezésére lehetségesek a familiáris *chicandar, chicocander* alakok is; hasonló bizarr továbbképzések BALZAGnál: *chocnoso* ('brillant'), *chocnosof, chocnosogue*. A játssi szóképzés, amely ezeknek a szavaknak értelmetlen suffixumait létrehozza, általában azt a célt is szolgálja, hogy meghosszabbítsa, flosculusokkal ellássa a szavakat. A magyar *nagy* ~ *nagyságos* mellett lehetséges forma a *nagyságosságos*, például egy színpadi jelenetben, gúnyosan, vagy túlzott

alázatossággal ejtve. Hasonlók: *szép* ~ *szépséges*; *üdv* (elvont szó) ~ *üdvösség* stb.

A játszói szóképzés gyakran él a szónyújtás eszközeivel, nem azért, hogy új jelentést adjon a szónak, hanem hogy játékos kedvét belevigye a szóba és akusztikailag nyomósabb, újszerűbb, csillogóbb, csilingelőbb formát adjon az elköpött igének. Ilyen „nyújtott” szóalak a *suhanc* és a *labanc*. A nyújtott szóalakokról nálunk GOMBOCZ Zoltán írt tanulmányt. Példái: *birizgál* (bizgat), *hülinta* (hinta), *csirip-csup* (csip-csup), stb. A magyarban a toldalék hang: l, r + magánhangzók.

A németben egész külön analogiás rendszert alkotnak a nyújtott szóalakok, amikről Heinrich SCHRÖDER írt monografiát „Streckformen” címmel. Közös sajátosságuk, hogy a toldalék a szó belsejébe kerül (*schwänzeln* ~ *scharwenzeln*, *bauschi* ~ *bagaüschi*, *hunke* ~ *halünke*, *fister* ~ *filister*, *stranzen* ~ *strabanzen*), ha pedig a szó elejét toldjuk meg: a toldalék nem bír töszói-hangsúlyozó jelleggel; ebben különbözik a reduplikációtól, azért SCHRÖDER ezt a jelenséget *präduplikation*nak nevezi (*krambel* > *krambambel* > *krambam'buli*). Schröder 250 adatából nyilvánvaló, hogy az effajta szavak dialektális-affektív jellegűek és semmi köztük az irodalmi vagy a köznyelv szintelen szavaihoz. Nemcsak a hangalakjuk játékos, hanem a jelentésük is emotionalis körbe való: interjekciók, hangutánzók, beszédmodort, személyt gúnyolnak (*lawatschen* stb.) és általában pejoratív színezetűek. Újabb, 1500 utáni keletkezésük is arra vall, hogy a modern társas étellel közeli kapcsolatban vannak. SCHRÖDER (i. m. 252—260) részben fiziológiai, kiejtési-kényelmi okokkal magyarázza keletkezésüket, részben pedig a titkos nyelvek (Geheimsprache) analogiájára utal, amelyek játszói infixumokkal homályosítják el a szó hangalakját (*fuchs* ~ *fubuchs*) vagy halandzsa-szerű toldalékokat ragasztanak a szavak közé (du bist = *duhulefu bisthistlefest*). A magam részéről azt hiszem, ez a származtatás nem kielégitő. A titkos nyelv tudatos és racionális nyelvferdítés, a nyújtott szóalakoknál inkább esztétikai és érzelmi okok módosítják a szó hangtestét. A beszélő nem akar itt külön tolvajnyelvet csinálni, csupán játékos kedvvel és bizonyos akusztikai örömet iselve a játékban: formálja-testesíti a szót, ösztönszerűleg,

„nyújtja“ a mondanivalóját. A francia argot nyújtott szavai: *icigo, icicaille* (ici).

A szőnyújtás lehet tisztán „természetes“ fejlődés eredménye is. A SCHRÖDER-említette példákon kívül: *geessen > gegessen*, ahol nyilvánvalóan akusztikai ösztön működött, hogy a hiatus kiküszöböltesse. Versben lehetséges a mesterséges ritmus-töltelék: *zurücke* (Goethe).

A játékos szótoldásra, „titkos“ nyelvre a magyarból is idézhetünk példákat. A diáknyelvből: *lébégy szibi vebes*.

A fonológiai képet nem zavarja még az olyan tréfás szókeverés sem, amely a gyermekjátékokból ismeretes és amelyet Arany is alkalmaz Jóka ördögében:

Turgudorgod mirgit forgogargagadtárgál.
Argadorgosorgom margarargagadtárgál?
Targakargarorgod hárgát korgomarga
Irginerget arga porgókorgolbarga!

*

A költészet ismeri az *expresszív szórövidítést* is. A mult század elején — hosszadalmas és versben nehezen értékesíthető szavaink reakciójaként — divatban volt a szavakat „gyökeikre“ lerövidíteni. Nyilván kellemeshangzásúnak, kecsességet, bájt kifejezőnek, a „parasztos“ beszéd-től eltérőnek érezték ezeket a formás és mesterkéltné új akusztikai benyomású szavakat, amelyek változatosságot vittek a megszokott ritmikus-hangsúlyos-melodikus kombinációkba. HELMECZI Mihály Értekezése „az úgynevezett újításokról a nyelvben“ dicsérettel említi föl a költői nyelvalkotásnak ezt a formáját: „Szórövidítés, hogy azon egy idea festésére rövid s hosszú szavaink legyenek“. Idézzünk néhányat ezek közül, amik ma már mosolyt keltenek, mert túlságosan éreztetik a nyelv fölött szuverén módon rendelkező nyeseöllöt: *bék, enyh, ét, kanyar, durc, két* (dubium), *alacs* (alacsony), *tajt, hábor* stb.

Nyilván akusztikai ösztön működött azokban a köznyelvi szórövidülésekben is, amikor a szónak — tekintet nélkül etimológiai szerkezetére, tehát a jelentéstől függetlenül — egy egész szótagja kiesett: *alkonyodat > alkonyat, okvetetlen > okvetlen*. Az utóbbi esetben a hangbeli elkülönítést jelentésbeli megoszlás is követte. Hasonló eset, mikor valaki — részben

a vizuális íráskép hatása alatt, de akusztikai rövidítés céljából is— *levelezőlap* helyett *levellap*-ot vagy *levlap*-ot mond. A beszélő szabadon bánik a szó hangtestével. Kurtit rajta, vagy megnyújtja aszerint, hogy expresszivitásra vagy ökönomiára van kedve...

Van a szórövidülésnek egy familiáris fajtája is, amikor kiejtésbeli lustaság, esetleg tréfás ökonomia vagy gúnyos tendencia csonkítja a szót. A lompos, udvariatlan beszédben a *Monsieur* > 'sjő lesz; a német közbeszéd lerövidíti a *guten Tag* köszöntést: 'ntag > 'tag; a diáknyelv elhagyja a szó fölösleges nyulványait (*Professeur* > *Prof*); a pohárköszöntő 'szállók az urnak' 'szolgálók' helyett; az *ásszolgálója* (sőt: *ásszua*) lehet egyenesen sértő is.

*

Nemcsak a szavak, a szón belül egyes hangok is megnyulhatnak, anélkül, hogy a szó jelentése megváltoznék vagy a szó elvesztené értelmét. IMRE SÁNDOR jelentékenyen hangnyújtásnak nevezi ezt a nyelvi tényt. Emphatikus ejtésben a hangsúlyos szó kezdő mássalhangzója megnyulik: *C'est dddésolant!*, *vvvoulez-vous bien vous taire! forrrmidable!* stb. A magyarban is: *szszenzációs!* *haszszontalan!* Gúnyosan ejtve: *filozoffiai, kitttünő!, hazaffy!*; indulattal: *nna! mondtam már!!* A megnyult mássalhangzó előtt megrövidül a magánhangzó; vagy fordítva, a nem-nyujtható rövid magánhangzó helyett a mellette levő mássalhangzót ejtjük hosszan, expresszív tendenciával: *Walld*, *soffort* (tréfás udvariassággal).

Érzelmes beszédben a latens mássalhangzó érvényesülésre juthat: *chut, zut*. Az emóció kiteljesíti a szó hangalakját és ez a teljesebb hangalak visszaüt az emócióra.

A magánhangzónyújtás szintén kifejezhet érzelmeket. *Société des Naaations!*: gúnyos páthosz. *Moi?* hosszan ejtve expresszív. Sajnálkozó-jóindulatú-mentegetőző erősítése a mondanivalónak: „Ich kann nicht, verstehen Sie, ich *ka-a-ann* nicht“. A magyarban: *deehogy!* (erősebb tiltakozás); *tuudós* (némi iróniával); *jóóó!* (megfelelő melódiával: türelmetlen beleegyezés); *ééén?* (csodálkozó, haragos kérdés) stb. SZÉKELY Mózes, a Zátany szerzője beszélteti ilyen expresszív magánhangzónyújtással az egyik alakját: „Mi van Moisa? *Mi va-a-an!* (374. l.). Kiáltásoknál, utcai kikiáltók szájában is ter-

mészetellenesen megnyulhat a magánhangzó: *La Preeesse!*
Aaaz Est!

Van a magánhangzónyújtásnak egy attenuáló-eufemisztikus fajtája is, mikor a beszélő a bizonytalanság kifejezésére, az értelem letompítására alkalmazza a hezitáló hangnyújtást: *deee...* Indulatszónál: *öööö*, mikor valaki zavarában kerüli a szókimondást. A szónoki beszéd gyakran él a fölfüggesztő-előkészítő hangnyújtással a szavak végén. A legkisebb érzelmi rezdülés megbillenti a kvantitások egyensúlyát. Nagy különbség van a magánhangzó hosszúságában pl. egy ilyen dialógusnál: „Ééés?!“ — „És elutazott!“

Nyilvánvaló, hogy a magánhangzók hosszúsága nincs kategorikusan megállapítva a nyelvben. Csak a normális hosszúság mértéke állandó, egyébként a legtöbb esetben nyújtható a magánhangzó, mint a harmonika, ha érzelmet tudunk kifejezni. Az *o* hangról azonban fonológiai értékkel bírhat a hosszúság: *kor* és *kór*, *por* és *pór*; *gólya* nem ejthető rövid magánhangzóval.

*

Versben a költők kihasználhatják a variációnak azt a lehetőségét, hogy a magyar nyelv sok esetben nem tesz fonológiai különbséget hosszú és rövid magánhangzó között. HELMECZI idézi az *örülök* és *örülök* alakok variálását, amely „a 'metrum' s numerusz végett“ történik. (Örülök': már más szó.) Hosszú szótag hiányában az *a* névelő hosszúnak vehető a mértékes verselésben. Ez még természetes volt KAZINCZY idejében, amikor az *a* (az) névelő még asszimilálódott az utána következő mássalhangzóhoz, amely ilyenformán hosszabb artikulációt kapott:

A te ernyődnek kies alkonyában...

De VÖRÖSMARTYNÁL már poetica licentia az *a* névelő hosszúsága. Még inkább mesterséges a három rövid szótag elhelyezése a daktilus kereteiben, amin az első szótag hangsúlyja sem sokat segít:

Kadosa, hogy hallá riadozni vezére szavával
A harsány kürtöt...

A névelőnek, vagy a szókezdő rövid szótagnak ez a kisebbmértékű meghosszabbítása mindenesetre kiemeli akusztikai-

lag is a verses beszédet a mindennapiság modorából. Maurice GRAMMONT, a francia verselésnek klasszikus monografia-írója, megemlékezik arról, hogy néha olyan szótagok (magánhangzók) is, amelyek egyébként alig nyújthatók, a szórend és verssor exponált helyére jutva önkénytelenül megnyulnak, hogy alkalmazkodjanak a ritmus lüktetéséhez. Ebben a sorban:

Il était nu comme Eve à son premier péché —

a *nu* szó rövid, a hangsúly ellenére is. De ugyanaz a szó nagyobb nyomatókot kap és hosszabb lesz a következő versben:

Nu comme un plat d'argent, n u comme un mur d'église.

Metrikus, tehát akusztikai-expresszív okokra vezetnek vissza némely szótagváltozást. Így pl. a görög nyelvben némely hosszúszótag keletkezését, amely akkor jött létre, amikor a nyelv — állítólag (SAUSSURE) — el akarta kerülni négy rövid szótag egymásutánját: **θεόδοτος* helyett *θεόδοτος* képzett alak, a *γλυκύτερος* stb. analógiája ellenére. A magyar nyelv ilyen ritmikai aggályokat nem ismer (*kutyafejű, babaruha*).

*

A hangzónyújtásnak ellentétje a hangzórövidítés. Ez is lehet expresszív.

Metrikai okok magyarázzák a magánhangzó teljes elhagyását a francia versben az *encore* ~ *encor* szónál. Ez nem jelent eltérést a szó normális ejtésétől, csupán ortografikus különösségre utal. De a versben érezzük a néma *e* eltűnését és egyuttal azt is, hogy a vers magasabb ritmikai egységének érdekében történt a változás. Ilyenmódon a szó beilleszkedik az egész versnek normálistól-eltérő hangkomplexumába.

A parancsoló melódia és hangsúly gyakran lerövidíti a magánhangzókat. A *non!* magánhangzója rövidebb lehet mint a *nonchalance* o-ja. A németben: *Jaaa!* (türelmetlen, de elnéző igenlés); *Ja!* (rövid hangon, nyers helybenhagyása a dolognak). A magyarban a normálisnál rövidebb lehet a magánhangzó az ilyen szavakban: *Le! E!* (bosszúság indulatszava). A vezényszó keményen és röviden pattog.

b) Qualitativ hangváltoztatás.

Eligit hanc formam verbi, qua facta modeste
Non superinfundat nubem, sed nube remota.
Inducet solem.

Geoffroi de Vinsauf (XIII. sz.).

Mélyebben benyulnak a nyelv akusztikai rendszerébe azok az esetek, amikor a szó hangalakja minőségileg megváltozik, a jelentés állandósága mellett kiterjesztve a fonologia megszokott kereteit, de egyuttal kifejezve bizonyos szituációt, a beszélő állásfoglalását, vagy érzelmeit.

Marcel SCHWOB írja VILLON csavargó-társaságáról, hogy különböző neveken nevezték egymást, sértés módjára ejtve a neveket. Ezt az ejtismódot, amelyet Schwob nem definiál közelebbről, bizonyára elsősorban a melódia jellemezte. De az emóció határozottan felismerhető deformációkat is hoz létre a kiejtésben. Mikor a francia Akadémiában Raymond POINCARÉ referált a Szótár készülő új kiadásának *ouvrier*-cikkéről, Clément VAUTEL a *Le Journal* 1930 júl. 1. számában kommentárt fűzött ehhez az irodalmi „eseményhez”. Többek között ezeket írta: „*Ouvrier* peut parfois se prononcer et même s'écrire *Overrier*... Il s'agit alors du travailleur qui ne travaille guère et qui attend la Révolution sociale pour ne plus travailler du tout”. Ez a kiejtés mód nyilván csoportnyelvből való, de a köznyelv szempontjából több ennél: a kiejtés megváltoztatása egyszersmind az utánczott milieut is evokálja és ezzel módosítja a szó jelentését.

Az emocionális beszédnek egyéb hangváltoztatásai is lehetnek a franciában. Az *oui* ejtése „megvető” pejoratív mellékértelemmel: *ouais*. (= ä). A beszélő épúgy módosíthatja a mondat-melódiát, mint — a fonológiai lehetőségeken belül, sőt azon túl is — a szó fonetikai alakját, hogy kifejezzen vele valamiféle érzelmet.

A francia néma *e*-ket a pathetikus ejtés kihozza a latens állapotból. A magyarban még gyakoribbak a qualitativ hangváltoztatások. Egyes szavakban már szinte közhasználatúvá lett a normálistól eltérő ejtés. Familiáris beszédben — a körülményekhez képest — inkább egen-t mondunk, mint igen-t. Az *öcsém* alakpárja, pejoratív-lekicsinylő jelentésárnyalattal: *ecsém!* Általában az irodalmi írásnyelv hangjai mellett él egy

vele fonologiatlanul egyértékű hangrendszer. *Volt* helyett: *vót*, *holnap* helyett: *hónap*, stb. A németeknél is hasonló a helyzet: senki sem ejti az írott nyelvet, talán csak az idegenek, akik papírosról tanulták.

Emocionális, magasabb hangnívón való ejtés természetesen emeli a hang színét. Így lesz *a*-ból nyílt *ä*: *hüllätlan!* *güzember!* Tréfás-haragos beszédben inkább *bärätom*-ot mondanak, mint *barätom*-ot. Egy ilyen „variáns” már fixirozódott is a pesti beszédben: *barétom!* Mennél megbotránkozóbbr a beszélő hangja, annál inkább eltolódik az *a* ejtése a *e* irányában. (Ez az ejtés nemcsak fiziológiai szükséglet, hanem szándékos torzítás is, az érzelem éreztetése hangváltoztatással.) Hasonló mondható a harsány vezényszavakról, amelyek nem is ejthetők illabiális magánhangzókkal: *kányarodj!* Az utcai kikiáltók *az Est-et*, *Ujság-ot* mondanak.

*

Nagy szerepe van a hangváltoztatásban a *d i v a* tnak is. A felsőbb rétegek, „nagytekintélyű emberek” ejtése közhasználatúvá lesz. Amit a németek „Leutnantston”-nak neveznek: nemcsak a beszédmodorra, mondatmelódiára, hanem az artikulációra is vonatkozik. Ilyen ismert jelenség a francia nyelvtörténetben a dentális *r* háttérbe szorulása a gutturális *r*-rel szemben. Ez a hangváltozás Párisból indult ki, de déli irányban nem tudta meghódítani az egész francia nyelvterületet. Ennek a raccsolásnak, amely nálunk sem ismeretlen és egy időben az előkelőség jele volt, magyarázata ugyanaz, mint bármely divaté: önmagában véve jelentőség nélküli, de mégis expresszív válik, mert egy bizonyos társadalmi réteghez való tartozásnak szimbóluma lesz. Volt idő a francia nyelvtörténetben, amikor divatossá lett a szóközépi *r*-et *s*-nek ejteni. Így keletkeztek a párisi 16. századi ejtésből a mai francia nyelv *chaire* > *chaise* és *bericles* > *besicles* szavai. SAUSSURE egyéni, improvizáció elterjedésével magyarázza a *honor* > *honor* hangváltozást, amely ma már természetesen semmiféle expresszív jelleggel nem bír. A politikai vezető réteg nem mindig lép föl nyelv szabályozó módon. A mai demokratikus Franciaországban ennek éppen az ellenkezője történik: a műveltek az argot és az apachenyelv ejtését tanulják el, sőt fitogtatják...

Divatos ejtés a magyarban az idegen szavakat idegen-szerűen artikulálni. Vannak affektáló külföldieskedők, akik állandóan *klásszika-filológiáról* beszélnek, *Kázinocy-t* emlegetik, *kászinóba* járnak és az *Akadémiá-t* nyílt *a*-val aposztrofálják.

A kiejtés — függetlenül a divattól is — mindig bizonyos fokig egyéni, sőt néha egyénieskedő. Maurice BEDEL regényében (Jérôme, XIV) mondja a hősnő: „... j'aime votre cravate, la façon dont vous prononcez les r...”

Lehetne arra gondolni, hogy az úgynevezett hangváltások egy részét egyéni kezdeményezésű, expresszív-divatos ejtésre vezessük vissza. Anyanyelvünkön kevésbé észrevehető a hangváltások, de aki idegen nyelvet figyel meg, könnyen meggyőződhetik, hogy a nyelvtanból, helyesírásból tanult normától kezd eltérni a kiejtés. Párisban a háború óta megfigyelhető a szövégek zöngétlenülése, ami a szövégi hangok bizonytalanabb artikulációját hozza magával: *sen(s)*, *réguliè(re)*, *sympath(ie)*. Lehet, hogy ennek a divatnak megszibbenő következményei lesznek a francia hangrendszerben. A zöngétlen *suttogás* egyébként maga is egyik neme a kvalitatív hangváltoztatásnak: önmagában véve kifejezhet különböző érzelmeket.

*

Az idealisztikus nyelvtudomány ma már azzal a megfontolással nézi a hangváltozásokat, hogy azok nem „természetes” eredményei értelmetlenül működő fiziológiai törvényeknek, hanem bennük a tudatos nyelvhasználat is megnyilatkozik. Hangváltozás csak ott jöhet létre, ahol az új ejtés „divatossá” válik, ahol az uralkodó és szokásalkotó osztály nem szegül ellene a változtatásnak. Ez a változtatás pedig maga is lelki motivumokra vezethető vissza (emocionális-gyors beszéd, tempó-változás, hanyag artikuláció, hangsúlybeli és melódikus hatások, amik szintén érzelmi állapotoktól, vagy pláne jelentés-kifejező szándékoktól függenek). Hans NAUMANN, aki VOSSLER elvei nyomán kísérletet tett a német nyelvtörténet szellemtörténeti megírására, azzal az alaptétellel kezdi áttekintését, hogy nincs hangtörvény, amely ne gyökerzene mélyen valami lelkiességben. VOSSLER egy másik tanítványa, Eugen LERCH egy szellemes tanulmányában utal számos olyan példára, amelyek a hangváltozásokat egyenesen a társadalomtörténet és a művelődéstörténet körébe utalják.

A szóvégi *r* általános elnémulását (14. sz.) a 17. században egy tudatos reintegráció ellensúlyozza, aminek eredménye a *fier*, *cher*, *avoir* stb. teljes ejtésű alakok, a *Monsieur* magánhangzós végződésével szemben. Nyilván emocionális motívumok folytak be a nyelvfejlődésbe, amikor az emelkedettebb stílusréteg absztrakt szavai (*honneur*, *amour*, *bonheur*) vagy a latin *doc-teur* (12. sz.) megtartották végződésüket. VAUGELAS még semmi kifogást nem emel a *couri(r)* ejtés ellen (I, 328). A *diable* szó megtartotta szókezdő dentálisát a *diurnum* > *jour* hangtörvény ellenére is, mert a szó a korrekt ejtésű egyházi szókincsből való... LERCH szintén az előkelő osztály divat-alkotó korrektúrájának tartja, hogy sok esetben zöngétlen mássalhangzó előtt megmaradt az *s*: *juste*, *chaste*, *esprit* (v. ö. ellenben *teste* > *tête* stb.). A tizenhatodik századi francia műszavak szókezdő *st*, *sp* hangcsoportja bizonyos esetekben ejtéskönnyítő előzékhangot kapott: *spione* > *espion*, *stampa* > *estampe*. Megmaradtak azonban eredeti formájukban a *spirituel*, *stupide* stb. szavak; LERCH szerint azért, mert az olasz szavakat az udvari dámák, a latin tudós átvételeket pedig a klasszikus pontosságú humanisták vették át... A különböző társadalmi rétegek tehát, esztétikai-lelki okokból, belejátszanak a hangfejlődésbe. A vulgáris francia beszéd ma is csinál ilyen alakokat, mint *escandale*, *estation* és a mai olaszban van „in iscuola“, az irodalmi *scuola* mellett (a magyarban szintén *iskola* alakot találunk). LERCH úgy magyarázza ezt a jelenséget, hogy már a vulgáris latinban megvolt a prostatikus magánhangzó, de az egyes román nyelvek — a klasszikus latin hatása alatt — tudatosan és felülről lefelé való elterjedéssel kiküszöbölték. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ugyanaz a hangváltozás (pl. *sc* > *esc*) bármikor és bárhol létrejöhet fiziológiai alapon, ahhoz azonban, hogy törvényszerű hangváltozás legyen belőle, társadalmi és tudatos tényezők hozzájárulása szükséges. Ez a tudatosság nyilatkozik meg a „túlkorrigált“ alakokban, amikor ott is visszaállít az előkelő ejtés valami vélt „szabályos“ alakot, ahol ilyen sohasem létezett, mint például az olasz *storia* (*istoria* < *historia* helyett) vagy a *stimare* (lat. *aestimare*) esetében történt. Ilyen „túlkorrigált“ alak a magyar *páholy* (< *páho* < *Bauhaus*).

Az urhatnám-tudóskodó „nyelvérzék“ megakasztja a

hangváltozások terjedését, vagy analogiás alakokat teremt. Az ejtémódok között érzelmi valeur-külömbőségek vannak: a kialakulóban levő hangváltozás eleinte visszatetszést kelt és nem tesz „elegáns“ benyomást... A hangváltozások úgy látszik leggyakrabban a felsőbb társadalmi rétegekből indulnak ki.

A hangtörvények mechanisztikus elképzelésének helyébe emberi magyarázatot lehet állítani és semmiképen sem tartható fenn az a régi tétel, hogy a történelmi fejlődésben vak erők szeszélyes játéka érvényesül... Lehet, hogy Magyarország politikai és társadalmi egysége, a nemesség ejtésének domináló és korrigáló hatása mutatkozik abban a tényben, hogy nyelvünkben nincsenek nagy dialektális eltérések. A kulturális centrumoknak mindenestre normatív-kodifikáló szerepük van a kiejtés terén is. A nagyszámú és egymástól erősen elütő német nyelvjárásoknak párhuzamos jelensége a németiség politikai, geográfiai és kulturális megoszlása. Állami helyzet és nyelvtörténet viszonyára vonatkozólag több korrelációra mutat rá Hans NAUMANN.

*

Van a hangváltozásnak egy játszói fajtája is, amely szintén expresszív. A felnőttek, ha gyermekekhez beszélnek, önkénytelenül is utánozzák a gügyögő artikulációt. Tréfás beszédben megértjük az ilyenfajta mondatot: *küszünüm szüpn, nügün jül*... A magyar nyelvben lehetséges a nyelvtréfának az a módja is, amikor az író például úgy állítja össze szövegét, hogy csupa *k*-val kezdődő szó, vagy *ö* magánhangzó legyen benne. A debreceni VÁRJAS János *e*-hangokból álló elégiájával (1755) tette magát hírhedté.

A kvalitatív hangváltoztatások körébe kell sorolnunk a nyelvjárási különbségek tudatos, vagy öntudatlan eszközül való felhasználását is. Klasszikus korok egyformásítják kiejtésben is a nyelvet (MALHERBE), a romantikus törekvések pedig (barok, Strum und Drang, romantizmus) a nyelvjárási különbségeket kultiváljuk szinte programszerűleg.

A közbeszéddel szemben a nyelvjárás fonetikai rendszere expresszív hatású: földézi valamely vidék hangulatát, behelyezi a beszélőt egy bizonyos társadalmi vagy geográfiai milieube, esetleg emlékeket asszociál a hallgatóban, vagy ta-

lán jelentés-nélküli, tisztán-akusztikai gyönyörűséget ébreszt benne. Reám például olyan hatással vannak BABITS Mihálynak literátus gondossággal versbe-illesztett tájszavai (*zsufa, kenderice, zsering*; v. ö. Versenyt az esztendőkkel, 1933), mintha mesterségesen gyártott, értelmetlen, de kellemes és költői szavakat hallanék.* Van, akinek tetszik a hannoveri német dialektus selypítése, van aki úgy érzi, „legszebben“ az erdélyiek beszélnek magyarul. Ez az esztétikai ítélet nem vonatkozik azokra a mozzanatokra, amiket „nyelvszépség“ címén szoktak emlegetni, hanem kizárólagosan az illető tájnyelv melódikus-artikulációs modorát illeti. A poroszt nemcsak dialektusáról, hanem artikulációjáról is, egész beszédmodoráról meg lehet ismerni... Egészen bizonyos, hogy ebből a szempontból a pesti beszéd színtelenebb, egyhangubb, mint például a dunántúli ejtés, amely az *e* és *ë* megkülönböztetésével sok variációt és elevenséget visz a nyelvbe.

A művelt köznyelvnek rendelkezésére állanak a nyelvjárási eltérések: élhet velük, mint stilisztikai eszközzel. Leo SPITZER írja: „A dialektusbeli kiejtés a szónak és az általa kifejezett tartalomnak több realitást kölcsönöz, mint az irodalmi alak... Néha minimális nyelvjárásbeli hangkülönbségek lényeges hangulatváltozást idéznek elő a szóban“.

* Az emocionális szempontok alapján végzett nyelvvizsgálat — amely a terminus könnyebbsége miatt nevezi magát „nyelvesztétikának“ (v. ö. Laziczius Gy., NyK 1935:181 és E. Setälä, Journal de la Soc. F.-Ou, v. ö. Minerva 1922:93) — azzal a ténnyel is számolni kénytelen, hogy egy nyelvi formának hatása független lehet a nyelvtörténeti előzményektől. A dialektológia pl. kimutathatja, hogy Ady Endrének egy szava nem eredeti alkotás, hanem felkisi szó: az olvasóra — aki nem rendelkezik tájnyelvi vagy nyelvtörténeti ismeretekkel — a furcsa szó mégis azt a benyomást fogja tenni, hogy maga a költő teremtette. Maga az a körülmény, hogy Ady egy morfológiailag különös és az irodalmi nyelvben nem ismeretes szót kiragad a népnyelvből: az „esztétikai“ szükséglet kielégítését jelenti a költő részéről. (V. ö. Techert József, Magyar Nyelv 1936:244. és Bakó Elemér, uo. 1939:39.) Hogy a nép — formailag, de nem a szó jelkiséget tekintve — sokszor megelőzi a nyelvújítást, arra példa a „szörnyeteg“ szó, amelyről Szily 1902-ben még azt állította, hogy Baróti Szabó alkotása, 1908-ban pedig már megjegyzi róla: „aligha B. alkotta; sok helyen ismeretes népies szó.“ Ki gondolná, hogy a „szörnyeteg“-szavakat és mesterkélt költői fáragványokat a népnél kell keresni?

Nem lehet szándékunk itt ismételni mindazt — példák-
kal együtt — amit a stilisztikák a tájszólás jellemzésére föl-
hozni szoktak. Csak be akarjuk illeszteni a dialektus tudatos
használatát az expresszív hangváltoztatások jelenségei közé.
Ez a tudatos stílus eszköz csak úgy lehetséges, ha a dialektusi
forma ösztönszerűleg is expresszív hatást vált ki. Ez az
expresszivitás kizárólag akusztikai mozzanatokhoz kapcsoló-
dik. Természetesen nemzetenként és nyelvenként különböző
a dialektus és az irodalmi kiejtés viszonya. Franciaországban
oly erős a nyelvi centralizmus, hogy például a délfraancia
artikuláció állandóan mint komikai attrakció szerepel a szín-
padokon. Viszont bizonyos társadalmi milieuban — diákok
vagy írók, művészek körében — megértésre talál vagy esetleg
föl sem tűnik a párisi argot egynémely kiejtésbeli különleges-
sége, mint például a „Montparnasse” szónak zárt hangzókkal
való ejtése. Az „accent” általában mosolyt kelt a francia hi-
vatalos világban, vagy szónoklatoknál. A német nyelvközösség
itt is, mint a szellemi és politikai élet minden ágában, nagyobb
megoszlást mutat. A dialektus nem szégyen. Sőt vannak elő-
adók, akik egyenesen tüntetnek hannoveri-finomkodó, vagy
osztrák-hanyag dialektusukkal. Politikai, választókhöz intézett
beszédekben a szónok épen azzal ér el hatást, hogy a hallga-
tóság megszokott fonetizmusát használja.

Expresszív szempontból nagy különbség választja el a
köznyelvi-irodalmi ejtést a tájszólástól, az „uri” ember beszé-
dét a falusiakétól. Egyik árnyalatát ennek a különbségnek
kitűnően jellemzi JÓKAI:

...fenn a szénás-szekér tetején egy tízesztendős gyermek ül...
hatalmasokat kongat a hat ökörnek, neveiken szólongatva őket; azzal
a torokba fojtott kásás hanggal, a mit csak a paraszt
tud; s a mit el kell tanulni tőle, ha az ember azt akarja, hogy az
ökör megértse: „Csákkó ne!” — „Pirók ne!” — „Csálé hó!” — „Hajsz
ne hó!” Mert ha nem ilyen h ö r ö g e t v e szólnak az ökörhöz, még
azt hiszi, valami úr ül a szekéren s nem fogadja a szót.“

Magyarországon bizonyos fokig elegáns a provinciális
ejtés. Természetesen sok függ a situációtól is: ünnepélyes
akadémiai szónoklatban, templomi prédikációban nem lehet el-
térni az irodalmi ejtéstől. A színtelen-ízetlen pesti kiejtés vi-
szont semmiesetre sem ébreszt arisztokratikus asszociációkat.
De egy kis palóc íz a beszédben, vagy a zárt *ë*-k hangsú-

lyozása: agrár-gentry reminiscenciákat kelt. Ismertem ál-gentryt, aki elég jól utánozta a palócos ejtést, de közbe-közbe megfélekedezett róla és előbújtatta gyökértelen mivoltát. Van-
nak viszont értelmiségbeliek, akik paraszti környezetből ki-
emelkedve aggódva ügyelnek, hogy el ne térjenek a pesti-
irodalmi ejtéstől... Tulajdonképpen ezen a téren is lehetne két-
nyelvűségről beszélni. Szegediek, akik maguk között ő-ző
dialektussal élnek, ha pesti ember kerül a társaságukba, igye-
keznek pestiesen ejteni a szavakat.

Az affektus sokszor ösztönszerűleg megváltoztatja vala-
kinek a dialektusát. Ilyenkor fölszínre jönnek a tudatalatti
nyelvi asszociációk. Franz WERFEL írja egyik hőséről (Der
Abituriententag, 1928: 306): „Er wunderte sich ferner, dass der
Chef fast übertrieben in jene Mundart verfiel, die er gewöhn-
lich unterdrückte und nur in erregten oder ärgerlichen Mo-
menten annahm. Es war ein nasales, leichtwienerisches Beam-
ten- und Edelmannsdeutsch, das, aus nervöser Flucht begrif-
fen, zierlich und tückisch zugleich über die Worte hintanzte.
Sebastian verfiel in diese vater-erebte Manier, wenn er Ver-
legenheit oder Anteilnahme verbergen wollte“.

*

Mindezeknél az eseteknél, akár kvalitatív, akár quanti-
tatív hangváltoztatásról van szó, lehet tudatos a folyamat és
lehet tudattalan. Ha tudatos, a változtatás eszköze nyelvi
formativum szerepét tölti be. Ha tudattalan, akkor az „image
verbale“, a hangalak lelki képe nem változik a beszélőben,
csupán a hallgató veheti észre a számára ilyen módon expresz-
zív artikulációt. A debreceni ember például nem tudja önma-
gáról, hogy diftongizálva-melódikusan ejti *a*, *é*, *ó*, *ü* magán-
hangzókat, de a budapesti ember előtt érzelmesnek, kifeje-
zőnek, a köznapinál finomabbnak tűnik föl ez a beszédmodor.

Vidéki, nem-literátus emberek viszont az „irodalmi“, vagy
a „szintelen“ ejtésmodort érzik affektáltnak. Nincs is senki,
aki ezt az absztrakt, nem-létező nyelvi normát megvalósítaná
a kiejtésében. Mindenfajta beszéd tele van expresszív hang-
eltérésekkel. Külön irodalmi mozgalom szükséges ahhoz, hogy
a norma érvénysüljön bizonyos kereteken belül, mint például
a német „bühnendeutsche Aussprache“. A színész ezt igyek-
szik megközelíteni a színpadon, de előadás után, sörözés mel-

lett; komikusnak tartaná ezt az élethen-kívül-álló modort használni. Mindig kifejező hangváltoztatással beszélünk. A konvencionális norma csak papirosan létezik.

Az archaizáló alak szintén egyik esete a hangváltoztatásnak. Aki régies hangformákat használ, az tudatosan keres expresszív eszközöket. (Ez az expresszivitás-kereső ösztön sokszor megelégszik a helyesírás régiességével.)

Az idegen szavak akusztikai magyarosítása szintén egyik fajtája az expresszív törekvéseknek. A beszélő ösztönszerűleg magyarosít. Előbb a melódiát, aztán a hangsúlyt, végül az idegen szó egész hangalakját. A *jus*-ból *juss* lesz: népies szó, rá sem ismer a latin műveltségű idegen. Ki hinné, hogy a *sinkófal* a latin *syncopare* magyaros alakja? A magyar nyelvösztön, amely magyarább minden puristánál: különbséget tesz az idegenszerűségek között. A latinos hangalakot közel érzi a magyar akusztikához és ezért német-francia jövevényszavainkat úgy „magyarosítja“, hogy latinizálja őket: *pédant* > *pedáns*; *Manschette* > *mancsetta*.

A magyarosításnak ellenkezője: az idegenszerű akusztikai hatások keresése, amit a kulturális befolyásoknak erősen kitett „pesti nyelv“ kedvel. Ez a „jassz“-argot tréfás fordításokkal idegenszerűsíti a közkeletű-effektív szavakat, szlávós mássalhangzó-torlódásokat hoz létre a szó elején (bolha > *blohi*), zsidós vagy tótos képzőket ragaszt (*potyesz*; *lityi*, *omnicsek*, *rendicsek*), francia kiejtést ad a magyar betűknek (*lizsé*) vagy egészen új szót gyárt, leggyakrabban a pejorativ-rokonszenves tót szavak hanganalógiájára (*dranyi* = tanító).

Az idegenszerűség keresése egyébként szintén fontos tényező a nyelvfejlődésben és az expresszivitásra való ösztönszerű törekvésben. Irodalomban és közbeszédben ez magyarozza az idegen szavak, személynevek kultuszát, idegen képzők (*sétifikál*) befogadását. Elsősorban stilisztikai probléma ez és a stilisztikán belül hangesztétikai: az író, a beszélő tudatosan változtat a nyelv megszokott hangkarakterén, új kombinációkat hoz be a nyelvbe, hogy színesítse, harmoniákkal, diszsonanciákkal tarkítsa a meglévő akusztikai készletet. A magyaros hangcsopórtosításokat megszakítja az idegen hangtest, amely épen idegenségénél fogva alkalmas arra, hogy milieut idézzen föl, kort jellemezzen, komikus, vagy szentimentális hatásokat érjen el. Az idegen hangkombinációhoz mindig fűződik vala-

mi érzelmi elem, ami lehetővé teszi pejoratív és amelioratív jelentések keletkezését. Így magyarázhatók az olyan pesti szavak, mint *Rókusz*, *bakusz*, *Márkus* Emilia, *kapucinus*, *kórus* stb. Az akusztikai idegenszerűségek tehát végeredményben gazdagítják a nyelvet. Csak egy irodalmi példát idézzünk, az Énekek énekének fordítását, amely nyilván néphez szóló szöveg akar lenni és amelynek idegen szépségeit barbár dolog lenni kiirtani:

... *mirhától* és *tömjéntől* illatos,
a *patikárus*nak minden jóillatú porától.
... és a te beszéded kedves,
mint a *pomagránátnak* darabja
... *Nárdus* és sáfrány, jóillatú nád és fahéj ...
A *mandagórák* illatoznak ...
... az ezer *siklus*, Salamon, tiéd legyen ...

(Károli Gáspár ford.)

A makaronikus költészet tipikus megnyilatkozása annak, hogy az egynyelven-belül-maradás mennyire nem elégíti ki a humort kereső irodalmat.

Az akusztikai hatás keresés rovatába tartozik még a nyelvújítás szavainak kultusza is. Olyasvalami ez, mint az idegenszó-alkalmazás: az új, szokatlan, meglepő hangkombinációkat hozó nyelvújítási szó igen alkalmas keverőszín a stílusművész palettáján. Ha túloz vele és pl. a köznyelvi képzőket nyelvújításiakkal helyettesíti (*ironc*, *költönc*): a nyelvkomikum terére lép és humort, gúnyt fejez ki. Bármennyire is szokatlan és nyelvkomikumra alkalmas a nyelvújítás egynemű alkotása, a nyelvújítók kitűnő akusztikai ösztöne mellett bizonyít, hogy utólag igazolni lehetett sok „csinált” szó régebbi meglétét magyar helységnevekkel (*Alap*, *Bura* stb.).

*

A kvalitatív-expresszív hangváltozás kereteibe kell sorolnunk a normálistól eltérő beszéd eseteit is: a „pösze” ejtémódot, a dadogást, hebegést, az aphasia különböző formáit, a süketek hibás dinamikáját, az *r* kiejtésének nehézségeit gyermekeknél, a „lázás” beszédet, a „náthás” vagy „rekedt” artikulációkat. Mindezek posztexpresszívek annyiban, hogy utólag visszakövetkeztethetünk belőlük a beszélő testi-lelki állapotára, de öntudatlanul expresszívek is, mert — a kifeje-

zódés akarata és célja nélkül — híven és szükségszerűen tükrözik a beszéd mélyebb alépítményeit.

c) Formatív hangváltoztatás.

Csak az a mély és szent igazság,
Amit magába rejt a lélek,
Idétlen semmi, játszi hívság,
Amit leirok, elbeszélék . . .
Rendelteték, hogy dalba sirja
Néhány szegény bolond a lelkét
És hogy úgy sirja mindig dalba,
Hogy soha, soha meg ne fejték . .
Világrontó nyilatkozásnak
Égből lopott lángjától égek! . . .
. . . S miket leirok, elpanaszlok —
Csak szóba ömlő semmiségek! . . .
(Ady, Még egyszer 1903.).

A szóhangtest megváltoztatásának még két „kifejező” esete ismeretes: az *ablaut* és az úgynevezett *expresszív nazalizáció*. Mindkettőnek nyelvtani funkció-szerpe lehet bizonyos nyelvekben.

Az *ablautot* belső flexiónak is nevezik: a tőhangzó megváltoztatásával a ragozás vagy a képzés különböző kategóriáit fejezheti ki a nyelv. Suffixumok vagy praefixumok helyett: a hangmetaforával rokon jelenség. De túlmegy azon a fokon, amit a hangmetafora jelez (f. *cahin-caha*), túlmegy az intenzitás-külömbiségeken, vagy a hangjátékon, amelyet a hangfestő-szavak *l'art pour l'art* kedvelnek (*piŋpatŋpuff, bimbam-bum*).

*

Az *ablaut*-ra vonatkozólag nem akarunk itt nyelvtörténeti szempontból semmi újat mondani, Hermann HIRT monografiája és H. SCHRÖDER tanulmányai után, amelyek a kérdés egész irodalmát és adatanyagát felölelik. Témánkhoz azonban igen érdekes adalékot szolgáltat maga az a tény, hogy belső flexió lehetséges. Nyilvánvaló, hogy az „indogermán” nyelvi gondolkozás számára bizonyos *ablaut* sor etimologiai összetartozását nemcsak hogy nem bontja meg, hanem ellenkezőleg: létrehozza a belső hangváltakozás. *Binden, band, Bände, Bund; faire, fit, fera, font, fasse; nubes, nebula; humanus, homo; ιδεῖν, εἶδος, οἶδα*: a német, francia, latin, illetőleg görög tudatban egy-egy asszociációs sort alkotnak, a hangok

mintegy fonológiai rokonságban állanak egymással. A finnugor gondolkozás és hangfantázia számára elképzelhetetlen a hangmetaforának ily módon való kiterjesztése. *Ver, varr, vár*, vagy *úr, ír, orr*: egymástól legtávolabb álló szavak a magyar nyelvben. A mai német nyelv ezzel szemben többesszámot, igeidőket, vagy egyéb grammatikai kategóriákat (ige ~ névszó) „fejez ki” a tőhangzó megváltozásával.

Nincs kétség aziránt, hogy a mai német, vagy az ókori görög és latin nyelvállapotban az ablaut több az egyszerűen expresszív jelenségnél: egyenesen a funkció szerepét tölti be. Kérdés azonban, hogy történetileg miképpen áll a dolog. Ab ovo mondhatjuk, hogy az ablaut nem apriori jelentéskifejező, mert akkor valamennyi nyelvben léteznie kellene. (Ebben különbözik a hangmetaforától, amely generálisabb elterjedésű.) Hogy mennyire történelmi fejlemény, azt persze nem lehet kimutatni. Vannak esetek, amikor ismerjük az ablautos változás létrejöttét. A német $a > e$ változást egy i hatása okozza. Más esetekben asszimiláció is játszott közre, vagy a hangsúly adta meg a váltakozás föltételeit. Az ófranciában megvolt az ablautos belső ragozás (je *treuve*, nous *trouvons*), amit az analogia ma sem egyenlített ki; de ennek a jelenségnek pontosan ismerjük az okait (hangsúly), úgyhogy a grammatikai funkció itt csak utólagos. A történelmi magyarázat nélkül maradó esetek azonban többségben vannak.

A szinchronisztikus nyelv szemlélet számára nincs szükség az előzmények ismeretére: a megváltozott hang mindenestre jelentésváltozást asszociál és ha a kapcsolat hang és jelentés között csak utólagos és konvencionális, akkor is jelentéskifejező, mint ahogy jelentéskifejező a szó testén végbe menő egyéb hangváltozás: a praefixumok, infixumok és suffixumok jelenléte. Mindez azonban semmit sem bizonyít az ablaut ősi expresszivitása mellett. Azt sem lehet fölhozni, hogy az ablautsorban valami rendszeresség van. Ha vesszük a mai német nyelvállapotot (amely annyira modern fejlemény) előttünk van az igék infinitivusi, imperfectum, part. perf. alakjainak $e \sim i \sim a$ hangváltakozása. De ugyanakkor vannak $e \sim a \sim e$, $e \sim a \sim o$, $i \sim a \sim u$ ablautsorok is: semmi lehetőség olyanféle rendszerre, amilyent a hangmetaforánál láttunk.

A kérdés az expresszivitás szempontjából — mai állapotában — nem dönthető el. Mindenesetre figyelemre méltó

azonban, hogy az ablautsorok és a hangmetafora, valamint bizonyos hangutánzó sorozatok (*piff-paff-puff*) között hangbeli megegyezések vannak.

*

Az expresszív formativumok között szokták említeni a nazalizáció bizonyos eseteit. Ilyennek mindenekelőtt az úgynevezett nazális praesensek. A perfectumhoz viszonyítva a praesens-tő erősítő nazálist mutat föl: *λαμβάνω* (aor. *ἔλαβον*) *vinco* (vici), *jungo* (jugum), *tango* (tetigi, tactus), *rumpo* (rupi, ruptus): Az *-n-* infixum ma formatív, praesens-képző jelleggel bír, de valamikor lehetett tisztán erősítő, expresszív szótol-dalék.

Hogy ez a föltevés — az expresszív nazalizáció — elvben és gyakorlatban lehetséges, arra A. SAUVAGEOT hozott föl példákat. Aurélien Sauvageot *Sur quelques faits de nasalisation expressive* c. tanulmányában egy régi expresszív eljárás maradványának jelöli meg azokat az eseteket, amikor egy szó ragozásában, származékaiban, vagy rokonnyelvi változatain belül nazális alakok bukkannak föl. Említi az óizl. *stoekr* alak mellett a német *stinken* nazalizált formát, a *tragan* mellett a *trinken*-t. További ilyen alakpárok: ném. *schrecken* ~ angol to *shrink*; **dlon*, *longus* ~ *δολιχος*; *tief* ~ *Tümpel*. Ezeket az adatokat kiegészíthetjük azokkal a nagyszámú esetekkel, amikre PETZ Gedeon mutatott rá német jövevényszavainkkal kapcsolatban. Német nyelvjárások gyakran megtoldják a szót nazális járulékhanggal: *bajonett* > *bangenet* > m. *pan-ganét*. *Suhancár* szavunk is ilyen nazalizációs alak a *Schweizer*-ből. De előfordul a nazalizáció a német irodalmi nyelvben is: kfn. *sust* > *sunst* > *sonst*. A szláv eredetű *balafánt* (< *blawat*, EtSz.) a magyarban kapta nazális alakját.

A nazalizáció célja — SAUVAGEOT álláspontja szerint — valami intenzitás, frequentia, vagy jelentés-elkülönülés kifejezése. Hogy erre a célra mért alkalmas épen a nazalizáció, nem lehet eldönteni. Enélkül persze az egész jelenség egyszerű mechanikus-nyelvtörténeti tényné zsgorodik össze, aminek számtalan oka lehet (pl. az analogia). De az expresszivitás föltevése mellett szól az a körülmény, hogy egymástól távoli nyelvekben (indogermán ~ magyar) megvan az ilyenfajta nazalizáció: *szólongat*, *hajlong* (hajlog), *tátong* (tátog), *zajong* (zajog), *erenget* (ereget), *merenget* (mereget). Ezek a nazali-

zációk nem bírnak nyelvtani funkció jellegével, mint például a latin praesentiáknál (*rumpo ~ rupi*). Föltűnő mindenesetre, hogy főnevekben is előfordulnak: *ördög, domb, dörömb*. Ezek az alakok, ha nem is expresszívek, későbbi fejlemények (GOMBOCZ Zoltán szíves közlése). Ide vehetjük még azokat a többi eseteket, ahol a nazalizáció ma is élő lehetőség a magyarban, épen a hangutánzó, tehát expresszív szavakban: *zeng* (zúg), *bong* (búg), *leng* (lóg). Lehet, hogy az *n* igeképző analógiájára (pattan, robban) vezethető vissza mindez, de a kérdés akkor is eldöntetlen marad: mért van expresszív, akusztikailag és szemantikailag kiemelkedő hangulatuk ezeknek a nazális alakoknak. Berzsenyi Dániel, finom költői megérzéssel, nazalizált alakokat használ hangfestésre:

Amaz íjesztő boltoknál,
 Hol most baglyok huhongnak,
 S a rémítő nyílásoknál
 Száraz kórok suhongnak...

(Szeged.)

Zolnai Béla.